

पर्यावरण शिक्षण वर्तमानकालीन उपयुक्तता व महत्व

प्रा. विजय देविदास वाकोडे

सहाय्यक प्राध्यापक

श्री. ज्ञानेश महाविद्यालय, नवरगाव

ता. सिंदेवाही जि. चंद्रपूर

प्रस्तावना:

सध्या पर्यावरण हा जगातील महत्वाचा आणि मुख्य मुद्दा आहे. पृथ्वीचे अस्तित्व धोक्यात येईल अशीच परिस्थिती आहे. एकंदर पर्यावरणाच्या संबंधाने जागृती होणे आवश्यक आहे. कोणताही सजीव निर्माण होणे, वाढ होणे आणि नाश पावणे या नैसर्गिक क्रियापूर्ण होण्यास ज्या सभोवतालच्या घटकांची गरज असते त्यास पर्यावरण असे म्हणतात. सजीवांच्या वस्तीस्थानाभोवती प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष परिणाम करणा-या घटकांचे भूजैविक दृश्य म्हणजे पर्यावरण होय, परंतु मनुष्याने भौतिक साधने नष्ट करून निसर्गतः असंतुलन निर्माण केले आहे. त्यामुळे मानवी गरजा निसर्गतः भागविणे शक्य नाही. विकसीत आणि विकसनशील देश अशा स्थितीमुळे अडचणीत सापडले आहेत. यासाठी सुशिक्षित आणि जागरूक नागरिक पर्यावरणाचे संरक्षण आणि संवर्धन करू शकते. त्यासाठी पर्यावरण शिक्षण देणे काळाची गरज आहे.

समाजातील प्रत्येक विचारांचे परिवर्तन करण्याचे सामर्थ्य शिक्षण प्रक्रियेत असल्याने पर्यावरण शिक्षण हा विषय समाविष्ट केला आहे. आज प्राथमिक स्तरापासून ते पदव्युत्तर स्तरांपर्यंत पर्यावरणाचा अभ्यास केला जातो. निरनिराळ्या विषयाच्या माध्यमातून देखील पर्यावरणीय घटकांशी आंतरक्रीया साधता येते. विद्यार्थ्यांमध्ये जाणीव जागृती निर्माण होऊन त्यांचे पर्यावरणीय व्यक्तिमत्व विकास घडून येणे आवश्यक आहे. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणातील दहा गाभा घटकांपैकी पर्यावरण संरक्षण प्रमुख गाभा घटक आहे. पर्यावरणाचे संरक्षण व संशोधन हे संविधानात्मक बंधन भारतातील प्रत्येक नागरीकावर आहे याची कल्पना पर्यावरण संरक्षणामुळे मिळते.

विषयाची ओळख:

जसजसा मानव उत्क्रांत होत गेला तसातसा तो डोंगर-द-यातून, गुहेतून, कल्पाकडे, समाजनिर्मितीकडे येऊ लागणारा मानव स्थिर होण्याचा विचार करू लागला. तो नदीकाठी स्थिरावला. शेतीमुळे मानवाचे जीवन स्थायी झाले. त्यातूनच संस्कृती निर्मिती झाली. प्राचीन काळापासून पर्यावरणाचे महत्व ओळखून विविध ग्रंथाद्वारे मानवाला जाणीव करून दिली. पर्यावरण महत्व आणि त्याची प्रत्यक्ष कृती करण्यासाठी पर्यावरण शिक्षण लाभदायक आहे. मानव निसर्गाचा अधिपती नसून त्याचा एक अविभाज्य घटक आहे. पर्यावरणाचा विश्वस्त आहे ही भावना पर्यावरणीय शिक्षणामुळे रूजते. पर्यावरण शिक्षण म्हणजे

पृथ्वीवरील पर्यावरणाचे आकलन व मानवी जीवनाचा पर्यावरणावर असणारा प्रभाव यांचा अभ्यास होय. पर्यावरण शिक्षण मानवाच्या गरजा ओळखून समजून घेऊन आवश्यक कौशल्य, अभिवृत्ती विकसित करण्याचा प्रयत्न करते.

संशोधनाचे अभ्यास क्षेत्र:

सदर संशोधनाचे क्षेत्र पर्यावरण शिक्षणावर प्रकाश टाकते. राज्यातील अभ्यासक्रमात पर्यावरण शिक्षणाचे स्थान निश्चित करते. पर्यावरण शिक्षणाचे महत्व व सकारात्मक परिणाम यांच्या अभ्यासावर भर दिला आहे.

संशोधनाचे ध्येय व उद्दिष्टे:

- (1) पर्यावरणीय समस्याविषयी जाणीव जागृती निर्माण होणे.
- (2) पर्यावरण शिक्षणाची संकल्पना समजून सांगणे.
- (3) स्वच्छ, हरित व सुरक्षित पर्यावरणासाठी शाळा, महाविद्यालयात, समाजात पर्यावरण राबविणे.
- (4) पर्यावरण विषय अभ्यासासाठी स्वयं अध्ययन क्षमता निर्माण होणे.
- (5) पर्यावरण शिक्षण विषयाची उद्दिष्टे प्रकल्प अभ्यास उपक्रमातून साध्य करण्यासाठी विद्यार्थ्यांना सक्षम करणे.

संशोधनाची गृहितके:

- 1) पर्यावरणीय जीवन कौशल्य्याची अभिवृद्धी पर्यावरण शिक्षणातून अभिप्रेत आहे.
- (2) पर्यावरणीय समस्या सोडविण्यासाठी व्यक्ती, समाज व शासन यांच्या भूमिकाचा विकास करणे.
- (3) पर्यावरण संरक्षणासाठी आणि ते सुधारण्यासाठी आवश्यक असलेले ज्ञान, मूल्ये, प्रवृत्ती तयार करणे काळाची गरज आहे.
- (4) पर्यावरण शिक्षणाच्या संदर्भात समाजातील वैयक्तिक आणि समाजातील घटकांचे नवे वर्तणूक प्रारूप अंगीकारणे प्रत्येक नागरीकांचे कर्तव्य आहे.

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी दुय्यम साधनाचा वापर करण्यात आला आहे. त्यात विविध ग्रंथाचा पुस्तके, मासिक, साप्ताहिके, दैनिक वर्तमानपत्र यांचा वापर करण्यात आला आहे. संकलीत माहितीच्या आधारे शोधनिबंधाची योग्य मांडणी करण्यात आली आहे.

विषयप्रवेश:

पर्यावरण शिक्षण म्हणजे? स्पष्ट करताना IUCN (International Union for Conservation of Nature and Natural Resources) म्हणतात पर्यावरण शिक्षण म्हणजे निरनिराळ्या विचारांना स्पष्ट करणारी प्रक्रिया असून त्यामुळे मानव आपल्या गरजा ओळखून समजून घेऊन त्यासाठी जीवन कौशल्य, अभिवृत्ती विकसित करण्याचा प्रयत्न करते.¹पर्यावरण शिक्षण म्हणजे असा शैक्षणिक उपक्रम की ज्याच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांमध्ये विविध घटकामध्ये जाणीव जागृती होते. पर्यावरणाची गुणवत्ता टिकविण्यासाठी मिळविलेल्या ज्ञानाचे उपयोजन करण्याची क्षमता निर्माण करणारा शैक्षणिक उपक्रम म्हणजे पर्यावरण शिक्षण होय.

पर्यावरण शिक्षणाचे महत्व:

पर्यावरण शिक्षणामुळे पर्यावरणातील घटकांबाबत नवी संवेदनशीलता निर्माण होते. समाजातील सर्वच स्तरात साक्षरता निर्माण करता येते. पर्यावरण शिक्षणामुळे नैसर्गिक संशोधनाचा वापर काळजीपूर्वक, जबाबदारी करण्याची प्रवृत्ती वाढीस लागते. पर्यावरण शिक्षण विषयाचा अभ्यास निरीक्षण द्वारा वाढीस लागतो. पर्यावरण प्रकल्प अभ्यासाद्वारे विद्यार्थ्यांमध्ये तर्क अनुमान, कल्पना इत्यादी मानसिक शक्तीचा विकास होतो. पर्यावरण शिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये कार्यकारणभावाचा विकास होतो. पर्यावरण शिक्षणामुळे परिणामी 'मी पर्यावरणाचा, पर्यावरण माझे' असा भाव निर्माण होतो. पर्यावरणीय शिक्षणाच्या प्रभावी अमंलबजावणीमुळे पर्यावरण शिक्षणाचे महत्व वाढते.² प्राथमिक स्तरावर सुद्धा पर्यावरण शिक्षणाचा आंतरविद्याशाखीय दृष्टीकोन स्वीकारलेला आहे. राष्ट्रीय अभ्यासक्रमाच्या आराखड्या प्रमाणे 2000 व 2005 नुसार माध्यमिक व उच्च माध्यमिक स्तरावरील सर्वच विषयाची पूर्नरचना करण्यात आली आहे. 2007-2008 पासून सर्व शाखाकरिता पर्यावरण शिक्षणाची कार्यवाही करण्यात आली आहे.

मानवी जीवनाचा दर्जा उंचावण्यासाठी पर्यावरणाचा उपयोग करून विद्यार्थ्यांत पर्यावरण दृष्टीकोन निर्माण करणे हा पर्यावरण शिक्षणाचा मूलभूत हेतू आहे आणि हा दृष्टीकोन निर्माण करण्यासाठी निरीक्षण, भौगोलिक घडामोडीची माहिती, जगातील नैसर्गिक परिसंस्थांचा तुलनात्मक अभ्यास करणे गरजेचे आहे.³ प्रत्यक्षात निसर्गात जाऊन पर्यावरणीय अभ्यास केल्याने विद्यार्थ्यांना मुख्यतः स्थानिक पर्यावरणाची चांगली ओळख होऊन तेथील समस्या योग्य त-हेने समजू शकतात.

पर्यावरण पोषक कृती व शिक्षक:

पर्यावरण व पर्यावरणाविषयक जाणीव निर्माण करण्यात व त्या विषयाच्या माहितीचा प्रसार करण्यात शिक्षकांची महत्वाची भूमिका आहे. शैक्षणिक प्रकल्प व उपक्रम अभ्यासातून विद्यार्थ्यांमध्ये

पर्यावरण संरक्षण करण्याची जाणीव करण्यासाठी शिक्षकाने प्रथम कृतीशील होणे गरजेचे आहे. त्यांनी पर्यावरण विषयक योग्य महत्वाच्या घटकांची, उपघटकांची माहिती देऊन योग्य प्रकल्पाद्वारे पर्यावरण कृती करण्यास विद्यार्थ्यांस प्रवृत्त करावे. पर्यावरणासंबंधीच्या स्थानिक जाणिवेचा अभ्यासक्रमातून शिकविणे.⁴

तंत्र, पद्धती व साधने यांचा जास्तीत जास्त उपयोग करून पर्यावरण संवर्धनासाठी पर्यावरण व्यवस्थापन करणे आवश्यक आहे. पर्यावरण व्यवस्थापन व आयोजन एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत.⁵ कृतीयुक्त, प्रकल्पयुक्त शिक्षण विद्यार्थ्यांना शिक्षकाने दिले पाहिजे.

स्थानिक, राष्ट्रीय, प्रादेशिक व आंतरराष्ट्रीय दृष्टीकोनातून पर्यावरण समस्यांचे परिक्षण, नोंद व कार्यकारणभावांचे महत्व शिक्षकांनी व्यक्त केले पाहिजे. विद्यार्थ्यांच्या प्रत्यक्ष सहभागाबाबत अडचणी जाणून घेऊन कारणमिमांसा विधायक व रचनात्मक दृष्टीकोनातून करता आली पाहिजे. पर्यावरण प्रकल्पाच्या कार्यवाहीचा शहरी क्षेत्र व ग्रामीण क्षेत्र यांचा तुलनात्मक अभ्यास करता आला पाहिजे. पर्यावरण प्रकल्पाच्या प्रभावी अमंलबजावणीकरिता मार्गदर्शक पुस्तिका शिक्षकाने तयार केली पाहिजे.⁶

पर्यावरण शिक्षण व वर्तमान उपयुक्तता:

पर्यावरण संधारण, संरक्षण हे आजच्या काळातील सर्वात मोठे आव्हान आहे. पर्यावरणाची गुणवत्ता दिवसेंदिवस ढासळत आहे. वाढती लोकसंख्या, वाढते औद्योगिकरण, बदललेली उपभोक्तावादाकडे झुकणारी जीवनशैली, नैसर्गिक साधनाचा बेफीकीर वापर त्यामुळे जल, वायू, ध्वनी, अंतराळ व भूमी इत्यादींचे प्रदुषणामुळे पर्यावरणीय समस्येचे गंभीर स्वरूप धारण केले आहे. सजीवांचे व पर्यायाने मानवाचे जीवन धोक्यात आले आहे.⁷

पर्यावरण संरचनेचे स्वरूपांचे आणि त्यांच्या विविध घटकांचे ज्ञान देऊन प्रत्येक व्यक्तीस एक जागरूक व जबाबदार नागरिक बनविणे गरजेचे झाले आहे. आजचा विद्यार्थी उद्याचा जबाबदार नागरिक आहे, म्हणून शिक्षणाच्या सर्व स्तरांवर आज पर्यावरण शिक्षण दिले जात आहे. मानवी जीवनाची गुणवत्ता आणि त्याचे अस्तित्व कायम राखण्याकरिता आवश्यक त्या उपाययोजना जाणीवपूर्ण राबविण्याची क्षमता नागरिकांमध्ये विद्यार्थी अवस्थेपासून निर्माण करणे हे पर्यावरण शिक्षणाचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे.⁸

पर्यावरण शिक्षणामुळे अध्ययनकर्ता पर्यावरण क्षेत्रातील समस्या व आव्हानांचे स्वरूप समजून घेऊन त्याचा यशस्वीपणे सामना करण्यासाठी आवश्यक कौशल्य आत्मसात करू शकतो. तसेच पर्यावरण शिक्षणाच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांमध्ये पर्यावरणाविषयक सकारात्मक अभिवृत्तीचा, मूल्यांचा व पर्यावरण नैतिकतेचा विकास होईल व त्यांना शाश्वत विकासासाठी आवश्यक पर्यावरण संगत प्रेरणा मिळते.⁹

पर्यावरणीय शिक्षणात लोकजागृती, लोकशिक्षण, माहिती व तंत्रज्ञान इत्यादीचा समावेश होतो. पर्यावरण शिक्षण हे पारंपारिक तसेच अपारंपारिक शिक्षण आहे. आधुनिक विचारप्रणाली व कार्यक्षम दृष्टीकोन विद्यार्थ्यांसह समाजातील सर्व घटकांत रूजविणे हे पर्यावरण शिक्षणाचे ध्येय आहे. निसर्गाविषयी कृतज्ञता, संसाधनाचे संवर्धन, शाश्वत विकास आणि परिस्थितीकीय संतुलन यासाठी पर्यावरण शिक्षणाची नितांत गरज आहे.¹⁰

निष्कर्ष:

मनुष्य हा पर्यावरणाचा अविभाज्य घटक आहे. नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा अधिकाधिक उपयोग करून मानवाने आपला विकास केला आहे. विकासाबरोबरच त्याने अनेक पर्यावरणीय समस्या निर्माण केल्या आहेत. आज जगासमोर जागतिक तापमान वाढ, हवामानात बदल यासारख्या समस्या आहेत. त्याचे दृष्टीरिणाम मानवास तसेच संपूर्ण सजीव सृष्टीला भोगावे लागत आहेत. या समस्येवर वेळीच उपाययोजना करणे गरजेचे आहे. पर्यावरण शिक्षणविषयापेक्षा ते आत्मसात करणे गरजेचे आहे. पर्यावरण रक्षणासाठी समाजातील सर्व घटकांनी एकत्र येऊन पर्यावरणाचे रक्षण तसेच संवर्धन करणे ही काळाची गरज झाली आहे.

संदर्भ ग्रंथ:

- (1) गोयल के.एम. (2003), पर्यावरण शिक्षा, विनोद पुस्तक मंदिर, आग्रा, व्दि.आ. पृ. 349
- (2) भांडारकर के.एम. (जाने. 2006), पर्यावरण शिक्षण, नित्यनूतन प्रकाशन, पुणे, पृ. 20
- (3) भोसले स्मृती (मार्च 2006), शाळेतील पर्यावरण शिक्षण, A Weekly Journal of higher education Vol.4-4
- (4) महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे, शिक्षण संक्रमण जून 2006, पृ. 42
- (5) आयरकर जे.ए. (नोव्हें. 2004), पर्यावरण व्यवस्थापन व शिक्षकांची भूमिका, राज्यस्तरीय पर्यावरण शिक्षण परिषद, पृ. 61
- (6) पटवर्धन भूषण (1996), आरोग्यदायी पर्यावरण, काँन्टिन्टेल प्रकाशन, पुणे, पृ. 17
- (7) भांडारकर केशव, मराठी विश्वकोश-पर्यावरण शिक्षण, 24.02.2019
- (8) पूर्वोक्त
- (9) पुंडगे मधुकर, पर्यावरण शिक्षण, निर्मल प्रकाशन नांदेड
- (10) लोकसत्ता, पर्यावरण विषयाकडे शिक्षण क्षेत्राचे दुर्लक्ष, नागपूर वृत्तांत, 03.09.2014